

સાહિત્યિક અનુવાદના પડકારો

પ્રા. ડૉ. વંદના રામી

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ, મો ; 9924818600 Email: drvandanarami@gmail.com

ભાષા આપણા જીવનનું સૌથી મહત્વનું અંગ છે. ભાષા માણસો વચ્ચે સંવાદ સાધવાનું મૂળભૂત પાયાનું માધ્યમ છે. ભાષાનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્ય મનની લાગણીઓ, આંતરિકવિચારોને વ્યક્ત કરવાનો, તેમ જ જટિલ અને ગુઢ વિષયોને સમજાવવાનો, આદાન પ્રદાન કરવાનો, તેમજ પોતાની ઈચ્છાઓ પૂરી કરવાનો વગેરે છે. ભાષાના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસને ભાષાવિજ્ઞાન તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. ભાષાના મૌખિક સાંકેતિક જેવા ઘણા રૂપો છે. અનેક ધર્મોમાં વાણીને પ્રભુનું વરદાન માનવામાં આવ્યું છે. 'અમરકોશ' માં ભાષાના પર્યાય શબ્દોનો છેદ જુઓ:

"બ્રાહ્મી તું ભારતી ભાષા ગીર્વાક વાણી સરસ્વતી
વ્યવહાર ઉક્તિર્લપિતં ભાષિતં વચનં વચઃ"

આ શ્લોકમાં 'બ્રાહ્મી' એટલે કે ભાષાનું વરદાન અને 'સરસ્વતી' આ બંને પર્યાયો ભાષાની ઈશ્વરીયતાને સુચિત કરે છે. માનવ વિકાસની સાથે-સાથે ભાષાઓનો પણ વિકાસ થતો ગયો. દુનિયામાં જેટલા દેશ છે તેનાથી અનેક ગણી વધારે ભાષાઓ છે. બધી જ ભાષાઓનો વિકાસ એક જ દેશમાં થતો નથી. કેટલીક ભાષાઓમાં વ્યાકરણ અને સાહિત્યનો વિકાસ થાય છે, તો કેટલીક ભાષાઓ બોલી બનીને રહી જાય છે. એક ધારણા પ્રમાણે વિશ્વમાં લગભગ પાંચથી સાત હજાર ભાષાઓ છે. કોઈ એક વ્યક્તિ માટે બધી જ ભાષાઓ શીખવી અશક્ય છે. પણ એકબીજા સાથે સંપર્ક કરવો,

સંવાદ સાધવો એ તો બધા જ માણસોની પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. એટલે કોઈ એક એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ કે જેના દ્વારા જુદા જુદા રાજ્યો કે દેશોમાં વસતા ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકો એકબીજા સાથે સંવાદ કરી શકે, અને અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યને વાંચી શકે, સમજી શકે.

અનુવાદ બે ભાષાઓને જોડતો એક મજબૂત પુલ છે. ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધના ઘટકોમાં અનુવાદ સર્વોત્તમ છે. અનુવાદ થકી લોકો બીજી ભાષાઓની સામગ્રીને પોતાની મૂળ ભાષામાં મેળવી શકે છે. અનુવાદ કોઈ એક ભાષામાં લખાયેલી અથવા બોલાયેલી વાતોને બીજી ભાષામાં બદલવાની પ્રક્રિયા છે. અનુવાદ માનવ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. જેવા કે વેપાર, શિક્ષણ, ધર્મ, કાયદો, સાહિત્ય, સંચાલન, સરકારી કામકાજો, કોર્ટ-કચેરી, વહીવટ, વગેરે..... 'અનુવાદ' શબ્દ કેટલી ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રયોજાય છે. અનુવાદ માટે 'ટ્રાન્સલેશન' શબ્દ પ્રયોજાય છે. આ શબ્દ પ્રાચીન ફ્રેંચ શબ્દ 'ટ્રાન્સલેટર' માંથી ઉદભવ્યો છે. એનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ થાય છે - પરિવહન. અનુવાદ એ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એમાં 'અનુ' ઉપસર્ગ છે. વદ્ એટલે 'કહેવું', અને 'વાદ' એટલે 'કથન'. આથી અનુવાદ નો અર્થ પુનઃકથન એવો થાય છે. એક ભાષામાં કહેલી વાત બીજી ભાષામાં ફરીથી કહેવી એ અનુવાદ કહેવાય. મુખ્ય વાત એ છે કે અનુવાદમાં બે ભાષાઓ હોવી જરૂરી છે. જે ભાષાનું સાહિત્યમાં ભાષાંતર થાય છે તે

મૂળ સ્ત્રોતભાષા કહેવાય. અને જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય છે તેને લક્ષ્યભાષા કહેવાય. પરંતુ અનુવાદ કરવો એ ફક્ત એક ભાષાના શબ્દોને બીજી ભાષામાં બદલવા જેટલું સહજ અને સરળ નથી. એ તો અનુવાદનો માત્ર એક ભાગ છે.

લક્ષ્યભાષાના અનુવાદમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા શબ્દોની પસંદગી કરવી, વ્યાકરણના નિયમોનું પાલન કરવું પણ જરૂરી છે. સ્ત્રોતભાષાના શબ્દે શબ્દનો અનુવાદ કરવો જરૂરી નથી. લક્ષ્ય ભાષામાં અર્થ સ્પષ્ટ કરવો, અને એ ભાષાનું સૌંદર્ય પણ જાળવી રાખવું એ સૌથી અગત્યની બાબત ગણાય છે. આથી ભાવ ઉપર પણ વધુ ભાર દેવો જરૂરી બની જાય છે. એક જ ભાષામાં અનુવાદ કરનાર જુદા જુદા અનુવાદકોના અનુવાદમાં પણ જુદાપણું જોવા મળતું હોય છે. બધા અનુવાદકો પોતાની સમજ, ભાષા પર પોતાની પક્કડ અનુસાર અનુવાદ કરતા હોય છે. પરંતુ અગત્યની બાબત એ છે કે અનુવાદ ભૂલ વગરનો અને સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ, જેથી વાચકોને તે સમજવામાં જરાય મુશ્કેલી ન પડે, અને જે કંઈ પણ સંદેશ હોય એ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થઈ જાય. આજે દરેક ક્ષેત્રમાં અનુવાદની આવશ્યકતા છે જ. એમાં શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તો એવું છે કે અનુવાદ વગર તે પ્રગતિ સાધી જ ન શકે. આધુનિક યુગમાં વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ગણિત વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવે છે. આ વૈશ્વિક વિષયોના ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં જ નહિ, પણ બીજી વિદેશી ભાષાઓમાં પણ મળી આવે છે. જેના અનુવાદ વગર જ્ઞાનનો વિસ્તાર શક્ય બને જ નહીં.

અનુવાદ વિશે કેટલીક ગેરમાન્યતાઓ પ્રચલિત છે. ઘણા લોકોનું માનવું છે કે કોઈપણ વિગતનો એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં

અનુવાદ કરવા માટે વ્યક્તિ પાસે બંને ભાષાનું જ્ઞાન માત્ર હોવું જરૂરી છે. બીજી પણ એક ગેરમાન્યતા એવી છે કે અનુવાદક માત્ર એક ભાષામાં લખેલા શબ્દો ને બીજી ભાષાના એક જ અર્થવાળા શબ્દોની સાથે બદલી નાખતો હોય છે. એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ માત્ર એક શબ્દકોષ (dictionary) ની મદદથી કોઈપણ ભાષામાં અનુવાદ કરી શકે. આ સિવાય પણ એક ત્રીજી ગેરમાન્યતા એવી છે કે ઈન્ટરનેટ ઉપર પ્રાપ્ત કોઈપણ મશીન કે ટૂલની મદદથી તરત જ એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અનુવાદ સહજ રીતે કરી શકાય છે. જો આમ જ હોય તો અનુવાદ કરવા માટે હવે દુભાષિયાની કોઈ જરૂરિયાત ઊભી થતી નથી. હકીકતમાં જે લોકો આવી ગેરમાન્યતાઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ વાસ્તવમાં અનુવાદ કે અનુવાદપ્રક્રિયા વિશે કશું જાણતા નથી. આજે પડકારો વિશે મારે અહીં વાત કરવી છે. પડકારોની વાત બે ભાગમાં કરીશ. (એક) ભાષા ને લગતા પડકારો અને, (બે) ટેકનિકલ પડકારો.

ભાષાનો મુખ્ય હેતુ બે વ્યક્તિ, બે જૂથો, કે માનવ સમુદાય સાથે સંવાદ સ્થાપિત કરવાનો છે. ભાષા જો આ કાર્ય ન કરી શકે તો તે નિરર્થક બની જાય. એક ઉત્તમ અનુવાદકે એ બાબતનો ખાસ આગ્રહ રાખવાનો રાખવો જોઈએ કે તે જે બે ભાષાઓનો ઉપયોગ કરીને અનુવાદ કરે છે તે બંને ભાષાઓને બોલવાવાળા લોકોનો ઇતિહાસ, તેમની સંસ્કૃતિ, તેમના રીતિ રિવાજ કે માન્યતાઓથી તે સુપરિચિત હોય. જો અનુવાદક આ બંને ભાષા તેમજ તેના માનવ સમુદાયની લાક્ષણિકતાઓથી અપરિચિત હશે તો તે અભિપ્રેત સંદેશાને પોતાના અનુવાદના માધ્યમથી વ્યક્ત કરવામાં સફળ થઈ શકશે નહીં. પ્રત્યેક ભાષાને પોતાની આગવી

લાક્ષણિકતા હોય છે. ભાષાની લાક્ષણિકતાની અસર અનુવાદની સચોટતા ને સરળતા ઉપર પણ પડે છે. જો ભાષા સરળ હોય તેનો અનુવાદ પણ સરળ બની જાય છે.

દા.ત. : અંગ્રેજીમાં એક વાક્ય જોઈએ:

'Ram went to forest.'

આનો ગુજરાતી અનુવાદ કરીએ છીએ ત્યારે શબ્દોનો ક્રમ બદલાઈ જાય છે. જેમ કે 'રામ વનમાં ગયા' પરંતુ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ માત્ર ડીક્ષનરી કે ટેકનિકલ ટુલ્સ દ્વારા તેનો અનુવાદ કરશે તો તે અનુવાદ 'રામ ગયા વનમાં' એમ થશે. વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ આ ખોટું છે. અને વાંચવામાં પણ યોગ્ય લાગશે નહીં. તો આખી કવિતા કે નવલકથાનો અનુવાદ આ પ્રમાણે થાય તો તે કૃતિ કેવી લાગે? આવા કઢંગા અનુવાદમાં કૃતિનો મૂળ અર્થ, ભાવ પણ બરાબર ન સમજાય અને ભાષાનું સૌંદર્ય પણ જોખમમાં મુકાય. આવી જ રીતે સંયુક્ત શબ્દનો સાચો અર્થ સમજવો, પામવો એ પણ એક મહત્વનું પાસું ગણાય છે. અને એનો અનુવાદ એક પડકાર. સંયુક્ત શબ્દ બે અથવા બેથી વધારે શબ્દોનો બનેલો હોય છે. પરંતુ તેનો અર્થ સામાન્ય રીતે તેમના કોઈ પણ શબ્દના મૂળ અર્થ કરતા જુદો જ હોય છે.

દા.ત. 'ગુલાબજાંબુ'

અહીં ગુલાબજાંબુ કહીએ છીએ ત્યારે ગુલાબ એટલે એક ફૂલ, અને જાંબુ એટલે એક ફળ, એવો સામાન્ય અર્થ નીકળે. પરંતુ આ અર્થ અભિપ્રેત નથી. ગુલાબજાંબુ એટલે ખાવાની એક મીઠાઈ. એવો અર્થ આપણે સમજવાનો હોય છે. બીજા અંગ્રેજી શબ્દ નું ઉદાહરણ જોઈએ :

દા.ત. 'deadline'

અહીં deadline નો અર્થ 'મૃત વ્યક્તિ' કે 'રેખા' અથવા 'પંક્તિ' એવો નીકળે છે. પરંતુ તે સ્વીકાર્ય નથી. deadline નો અર્થ 'કોઈપણ કાર્ય

માટે સ્વીકાર્ય હોય તેવી અંતિમ તારીખ', અથવા તો 'નિશ્ચિત સમય મર્યાદા' એવો સ્વીકારવાનો રહે છે. જેવી રીતે સંયુક્ત શબ્દોના અર્થનો અનુવાદ પામવો મુશ્કેલ છે, તેમ રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો અનુવાદ પણ ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય છે. જો અનુવાદક લક્ષ્યભાષાના લોકોના રીતરિવાજો અને સંસ્કૃતિથી વાકેફ ન હોય તો તે રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોના મૂળઅર્થને પામી શકતો નથી. અંગ્રેજી કહેવત જોઈએ:

દા.ત. 'Apple of one's eye'.

નવો શબ્દશ: અનુવાદ કરીએ તો ' કોઈકની આંખનું સફરજન' એવો થાય છે.

જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વીકાર્ય નથી. તેમાં મૂળ ભાવ વ્યક્ત થતો જ નથી. અને તેનો અનુવાદ નિરર્થક બની જાય છે. એટલે ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ કરતી વખતે 'આંખનું રતન' એવા રૂઢિપ્રયોગનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. રૂઢિપ્રયોગના અનુવાદમાં મુશ્કેલી હોવા છતાં રોચકતા જળવાય છે. મૂળ ભાષાને રૂઢિપ્રયોગ સુંદર બનાવે છે. જ્યાં મૂળભાષાના રૂઢિપ્રયોગો માટે ઉચિત લક્ષ્યભાષામાં રૂઢિપ્રયોગ ન મળી શકે ત્યાં રૂઢિપ્રયોગોનો ભાવ જળવાય એવા શબ્દોનો ઉચિત પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તો કેટલાક રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો એવી છે જેના સમાંતર અર્થ ગુજરાતીમાં જોવા મળે છે.

દા.ત. 'All that glitters is not.'

જેને ગુજરાતીમાં અર્થ 'ચળકે એટલું સોનું નહીં' એવો થાય છે. જે વ્યાકરણની અને મૂળ ભાવ ની દ્રષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય છે.

આ જ રીતે વક્રોક્તિનો અનુવાદ પણ એક પડકાર છે. વક્રોક્તિ એટલે વક્ર + ઉક્તિ = વાંકુકથન. અભિધા કે લક્ષણાથી વાક્યનો અભિપ્રેત અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય ત્યાં વ્યંગ્યાર્થ એટલે કે વક્રોક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યાં

વ્યંગ્ય કે કટાક્ષનો પણ શબ્દશઃ અનુવાદ કરવામાં આવે તો તેનો મૂળ અર્થ પામી શકાતો નથી. કારણ કે શબ્દસમૂહના અનુવાદ દ્વારા જે અર્થ, ભાવ, સંદેશ અભિવ્યક્ત થશે તેનો અર્થ મૂળઅર્થ કરતા તદ્દન જ હશે. આવો જ પડકાર કાવ્યાનુવાદમાં પણ છે. કારણ કે કાવ્યમાં મોટેભાગે શબ્દોનો ક્રમ ગદ્ય કરતાં સાવ જુદો જ હોય છે. અને ઘણીવાર તેમાં ગર્ભિત (અધ્યાહાર) પણ હોય છે. આ બધા જ ઉદાહરણો પરથી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુવાદમાં ફક્ત શબ્દાર્થ પર જ નહીં પરંતુ ભાવાર્થ પર પણ ધ્યાન આપવું અત્યંત જરૂરી બની રહે છે.

ઘણી વાર એવું પણ બનતું હોય છે કે જુદા જુદા સંદર્ભમાં એક જ શબ્દના એકથી વધારે અર્થ થતા હોય છે. એટલે અનુવાદક માટે અગત્યની બાબત એ બને છે કે પહેલા તે મૂળ સંદર્ભને સમજે અને તે મુજબ સૌથી વધારે બંધબેસતો, ભાવને અનુરૂપ હોય તેવા યોગ્ય અર્થ ધરાવતા શબ્દની પસંદગી કરે નહીંતર અર્થનો અનર્થ થઈ જાય.

દા.ત. 'Quarter'

આ શબ્દનો અર્થ 'ચોથોભાગ', 'પા', 'ત્રિમાસી', 'રહેઠાણ' વગેરે જેવા અર્થમાં લઈ શકાય છે. જો અનુવાદક સંદર્ભનું યોગ્ય રીતે ધ્યાન ન રાખે તો વાક્ય ખોટો જ સંદેશો આપે અને નિરર્થક બની જાય.

'હરિ અનંત હરિ કથા અનંતા'

એ સુપ્રસિદ્ધ કથને આધારે અનુવાદકે શૈલી અંગેનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. અનુવાદકે કયા વય જૂથના લોકો, વ્યવસાયિક વર્ગના લોકો માટે કરવામાં આવી રહ્યો છે તેના આધારે જ શૈલીની પસંદગી કરવી જોઈએ.

આ બધી આપણે અનુવાદ અંગે પ્રચલિત ગેરમાન્યતાઓની ચર્ચા કરી. હવે ટેકનિકલ

પડકારોની વાત કરીએ. અનુવાદના પડકારોમાં એક મહત્વનું પાસું ટેકનિકલ પડકારો સાથે પણ સંકળાયેલું છે. ઇન્ટરનેટ, સોફ્ટવેર, કમ્પ્યુટર અને તેની સાથે જોડાયેલી ટેકનિકલ પ્રક્રિયાના વિકાસને કારણે આજે અનુવાદની પદ્ધતિમાં ઘણા મોટા પરિવર્તનો થઈ રહ્યા છે. આજકાલ કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ એટલો બધો વધી ગયો છે કે અનુવાદનું કાર્ય હવે પહેલાની જેમ કાગળ અને કલમ થી નહીં પણ કમ્પ્યુટરની મદદથી ઝડપથી થઈ જાય છે. પરંપરાગત શબ્દકોશનું સ્થાન હવે ઓનલાઇન ડિક્શનરીઓએ લઈ લીધું છે. CAT (કોમ્પ્યુટર અસીસ્ટેડ ટ્રાન્સને ન) જેવા સાધનો અને સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ પણ હવે વધવા લાગ્યા છે. CAT મશીન અનુવાદ નથી કરતું પણ અનુવાદ કાર્યમાં તે માણસની મદદ કરે છે. તે ખૂબ જ ઝડપથી અને ગુણવત્તા યુક્ત અનુવાદ કરવામાં મદદ કરે છે. અનુવાદની આખી પ્રક્રિયામાં CAT સ્ત્રોત ભાષાની વિગતનું વિશ્લેષણ કરે છે, અને સૈદ્ધાંતિક રીતે લક્ષ્ય ભાષામાં માણસની મદદ વગર અનુવાદ કરી આપે છે. અગાઉ આપણે જે ભાષાકીય પડકારો (રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, વાક્યની રચના, સંયુક્તશબ્દો) ની ચર્ચા કરી તેને કોઈપણ સોફ્ટવેર કે મશીન સચોટ અને ભાવવાહી અનુવાદ કરવા માટે સક્ષમ નથી એ બાબતનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

ટૂંકમાં અનુવાદ એ સરળ કાર્ય નથી. અનુવાદ કાર્યમાં અનુવાદક પાસે સ્ત્રોત ભાષા અને લક્ષ્ય ભાષાની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવી જ જોઈએ. અનુવાદકે અનુવાદ કરતી વખતે ઘણી બધી છૂટછાટ પણ લેવાની હોય છે. અનુવાદકે પોતાનું કાર્ય સર્જનાત્મક સ્તરે કરવું પડતું હોય છે. બલ્કે અનુવાદનું કાર્ય તો સર્જક કરતાં કપરું બની જતું હોય છે. ક્યાંક તે અક્ષરશઃ અનુવાદ

કરે છે, તો ક્યાં ભાવાનુવાદ આપે છે.એને વાચકને પણ ધ્યાન રાખવો પડતો હોય છે. આજે અનુવાદનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત રહ્યું નથી. અનુવાદકનું પહેલું કર્તવ્ય એ છે કે મૂળ કૃતિનો ભાવ અનુવાદિત કૃતિમાં સચોટ રીતે જળવાવો જોઈએ. તો જ અનુવાદિત કૃતિનો ભાવક મૂળ કૃતિ સુધી પહોંચી શકે. આમ અનુવાદકે પોતાની સામે આવતા પડકારોનો વિવેકથી સામનો કરી આગળ વધવું જોઈએ.

સંદર્ભ :

- (૧) તુલનાત્મક સાહિત્ય: સિદ્ધાંત અને વિનિયોગ
(લે.: પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ)
- (૨) ધૃતિ (લે.: મોહનભાઈ પટેલ)
- (૩) અનુવાદકલા (અનુવાદક: નવનીત મદ્રાસી)